

قسمت آغازین (جبهه جنوبی)
کتیبه الوان سردر مدرسه خان.
عکس از نگارنده، ۱۳۸۸.

کتیبه‌نگاری الوان: ویژگی‌های تاریخی و هنری کتیبه سردر مدرسه خان

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی *

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۴/۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۳/۱۲/۱۵

چکیده

مدرسه خان از معدود بناهای موجود از دوران صفویه در شیراز است. این مدرسه، که به همت الله‌وردی خان و برای فراهم‌ساختن زمینه تدریس ملاصدرا بنا شده بود، از زمان ساخت تاکنون بارها و به علل مختلف آسیب دیده و در نوبت‌های متوالی نوسازی و مرمت شده است. اقدامات حاج میرزا علی اکبرخان قوام‌الملک در فاصله تاریخی ۱۲۷۶-۱۲۷۹ق از جمله مهم‌ترین تعمیرات این مدرسه در دوره قاجار بوده است و کتیبه سردر غربی به‌نوعی گزارش آن محسوب می‌شود. در این مقاله، ضمن معرفی کامل کتیبه مذکور، جنبه‌های تاریخی و هنری آن بر مبنای گردآوری کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی، و با روش تحقیق تاریخی - توصیفی بررسی شده است.

کتیبه سردر مدرسه خان با قلم ثلث و شیوه کاشی هفت‌رنگ اجرا شده است. ایجاد فضای بصری نسبتاً متقارن با استفاده از «لا»های متوالی و مکرر نیز ویژگی خاص ترکیب خط این کتیبه به‌شمار می‌رود. در عین حال، شیوه آرایش و رنگ‌گذاری بر این کتیبه یکی از بدیع‌ترین نمونه‌های کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی را نشان می‌دهد. این شیوه در این مقاله با عنوان «کتیبه‌نگاری الوان» معرفی شده است و مشخصه اصلی آن استفاده نامتعارف اما سنجیده از لکه‌ها و سایه‌های رنگی در سطوح کتیبه است.

واژگان کلیدی

مدرسه خان، کتیبه سردر، کتیبه‌نگاری الوان، شیراز، دوره قاجار.

مقدمه

قاجار محسوب می‌شود و تاکنون به‌طور کامل خوانده نشده است، حتی تاریخ آن نیز در منابع اشتباه ضبط و تکرار شده است. با این همه، نکته شایان توجه در کتیبه کمرکش سردر مدرسه خان شیوه نگارش و آرایش آن است. این کتیبه یکی از بدیع‌ترین نمونه‌های کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی را نشان می‌دهد. با این حساب، بررسی ویژگی‌های تاریخی و هنری کتیبه کمرکش سردر مدرسه خان موضوع اصلی مقاله پیش‌روست و پرسش‌های آن به ترتیب زیر است:

- متن کتیبه سردر مدرسه خان چیست و ویژگی‌های کلی آن چگونه است؟

- شیوه نگارش و آرایش در کتیبه سردر مدرسه خان چگونه است و امتیاز آن در چیست؟

روش تحقیق

در این پژوهش ویژگی‌های تاریخی و هنری کتیبه سردر مدرسه خان بر مبنای گردآوری کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی با روش تاریخی-توصیفی نوشته شده است. همچنین دوران اصلی مرمت‌های مدرسه خان مطابق مستندات تاریخی و اسناد منتشرنشده سازمان میراث فرهنگی طبقه‌بندی و ارائه شده است.

پیشینه تحقیق

چون مدرسه خان از مدارس مهم و مشهور شیراز در دوران صفوی به‌شمار می‌رود، در منابع تاریخ معماری فارس مکرراً از وضع کلی و شرح تاریخی آن یاد شده است. این تحقیقات - ضمن بازخوانی تحولات تاریخی مدرسه خان در متون و منابع دست اول تاریخی - عمدتاً متوجه ویژگی‌های کلی معماری و احیاناً تزئینات معماری این مدرسه بوده است. همچنین می‌توان از روی آنها مستندات کوتاهی اما مفید از سابقه تعمیرات مدرسه خان در دوران معاصر به‌دست آورد (مثلاً نک: کریمی، ۱۳۴۴: ۵۲-۵۴؛ بهروزی، ۱۳۴۹: ۲۲۶-۲۳۰؛ افسر، ۱۳۵۳: ۱۲۵-۱۲۶؛ امداد، ۱۳۴۰: ۱۴۹؛ سامی، ۱۳۶۳: ۵۸۶-۵۸۸). با این همه، اوصاف کتیبه سردر این مدرسه تقریباً در غالب منابع مذکور نادیده انگاشته شده یا چنان‌که باید بدان پرداخته نشده است (تصویر ۱). به نظر می‌رسد شهرت کتیبه احداثیه مدرسه - که گرداگرد دهلیز ورودی نوشته شده است - ضرورت و اهمیت پرداختن به کتیبه سردر را تحت الشعاع قرار داده باشد. از همین رو، در این منابع صحبت از این کتیبه در سایه تزئینات و آرایش سردر مدرسه خان بسیار مختصر شده است. از محتوای متن این کتیبه نیز صرفاً به نام بانی و تاریخ کتابت آن اشاره شده است، که آن هم خالی از اشتباه نبوده است. برای نمونه در کتاب شیراز شهر گل و بلبل تاریخ کتیبه «جمادی الآخر سنه ۱۲۹۵ ق» نوشته شده (محمدی، ۱۳۷۸: ۲۸۰) و در دانشنامه آثار تاریخی فارس نیز تکرار شده است (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۳۵۴). همین‌طور درباره ویژگی‌های ظاهری و ترکیب

مدرسه خان در شمار تاریخی‌ترین مدرسه‌های ایران محسوب می‌شود و از زمان تأسیس مهم‌ترین مدرسه علمیه شیراز بوده است. شهرت مدرسه خان پیش از هر چیز در گرو بانی و مدرس و نحوه تدریس در آن بوده است. این مدرسه در دوران صفوی ساخته شده است و الله‌وردی خان، مباشر سرشناس دربار شاه‌عباس صفوی و والی فارس (حک: ۱۰۰۴-۱۰۲۱ ق)، سنگ بنای آن را گذاشته است. با این حال، مطابق کتیبه زیر سقف هشتی ورودی، تکمیل ساختمان مدرسه دست‌کم تا ۱۰۲۴ ق - دوران بیگلربیگی امام‌قلی خان، فرزند الله‌وردی خان، بر فارس - ادامه یافته است. مدرسه خان برای فراخواندن ملاصدرا به شیراز ساخته شده است و نام آن به الله‌وردی خان موسوم و اصطلاحاً به «خان» مشهور است.

مدرسه خان در محله اسحاق‌بیگ، سمت چپ خیابان لطفعلی خان زند - در کوچه‌ای که به سمت شمال امتداد دارد - قرار گرفته است. مساحت مدرسه ۵۰۳ و زیربنای آن ۷۸۶ متر مربع است. حیاط مدرسه خان به چندین باغچه و حوضی هشت‌وجهی آراسته است و ساختمان آن نیز در چهارسوی این حیاط در دو طبقه افراشته شده است. از صد حجره در این مدرسه یاد شده، اما اکنون هر طبقه ۳۲ حجره مجزا دارد که عمدتاً برای اسکان طلاب استفاده می‌شود. مدرسه خان چهارایوانی است. ایوان‌های رفیع است و تا شانزده متر ارتفاع دارد. متأسفانه باغ‌های چهارگانه اطراف مدرسه اکنون کوچه و بازار و خیابان شده است و تنها بخشی از باغچه شمالی همچنان جزو حریم مدرسه باقی مانده است.

ورودی اصلی مدرسه خان از جانب غربی است که با یک هشتی و دو راهرو جانبی به حیاط متصل شده است. در طبقه فوقانی هشتی نیز نشیمن‌گاه معروف مدرسه یا همان شاه‌نشین ملاصدرا قرار گرفته است. این اتاق از یک سو به صحن و از سوی دیگر با پنجره‌های هفت دریچه‌ای به کوچه مشرف است. همچنین درهای ورودی از چوب قطور و دولنگه ساخته شده و بدون تزئین است. دیوار بیرونی سردر مدرسه نیز تقریباً تا ارتفاع شش متر با ازاره سنگی پوشانده شده و بقیه سطح آن از کاشی هفت‌رنگ است. تمام تزئینات کاشی سردر مدرسه مربوط به دوره قاجار و مرمت‌های بعد از آن است. مبنای این تزئینات کاشی‌های خشتی هفت‌رنگ با ابعاد بیست سانتی‌متر است و غالباً طرح و نقش‌های گل‌بوته‌ای را شامل می‌شود. دو کتیبه نیز در پیشانی رفیع و کمرکش این سردر کار گذاشته شده است. کتیبه پیشانی، که از نوع کتیبه‌های مذهبی است، به سوره‌های «الضحی» و «کوثر» و درود بر خاندان پیامبر (ص) مزین است و کتیبه دیگر گزارش و گواهی تعمیرات اساسی مدرسه در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری است. متن کتیبه اخیر مهم‌ترین سند تعمیر و تجدید بنای مدرسه خان در دوره

تصویر ۱. بخشی از نمای سردر مدرسه خان. عکس از افشین آریافر، ۱۳۹۳.

۱. ظاهراً شاردن نیز به این آسیب‌ها توجه کرده است (خوب‌نظر، ۱۳۸۰: ۹۳۴).

۲. صاحب‌کتاب رستم/تواریخ درباره ویرانی مدرسه خان به دست الله یار خان از یک آورده است: «از آن جمله مدرسه بهشت‌آسای دلگشای امام قلی‌خانی که به خوبی و موزونی آن در هفت کشور نمودار نیست، سردرش را خراب و بی‌آب‌وتاب نموده و دو مناره آن را که از رفعت فلک‌سا و سر تا پایه آن از کاشی‌های معرق به اسماء‌الله مزین می‌بود، چون همت‌دونان تباہ، نیمه و کوتاه و کاروان‌سرا و قیصریه روحبخش دلنشین بی‌نظیر آن را از تیشه ستم زیر و زبر نموده؛ چنان‌که مرمت‌پذیر نبوده» (رستم‌الحکما، ۱۳۵۲: ۳۳۰). درگیری محمدحسن خان قاجار و کریم‌خان زند نیز به ویرانی مدرسه افزوده است. هرچند این بخش از مدرسه در همان زمان به امر کریم‌خان و اقدام صادق‌خان زند تعمیر می‌شود، مناره‌ها به علت اشراف بر ارگ کریم‌خانی بار دیگر خراب شده است. شورش لشوردی‌آقا و سنگربندی او از مدرسه خان یا وقایع تاریخی سال ۱۲۵۰ ق علیه فریدون میرزا از دیگر حادثه‌های مربوط به آسیب‌های مدرسه خان است (نک: حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۵۸۳ و ۷۷۸).

۳. چهارقاب کتیبه در درمیان آرایش سردر مدرسه خان جای گرفته است و بر دو قاب آن تاریخ ۱۲۴۹ ق نقش بسته است.

آسیب‌های جزئی و کلی به آن در این موارد امری بدیهی بوده است. مناره‌ها و سردر مدرسه خان معمولاً در این حادثه‌ها تخریب می‌شده است، زیرا همیشه جبهه رویارویی بوده است (تصویر ۲). در هر صورت، مختصری از مهم‌ترین تعمیرات مدرسه خان در دوره قاجار و پس از آن به شرح زیر است:

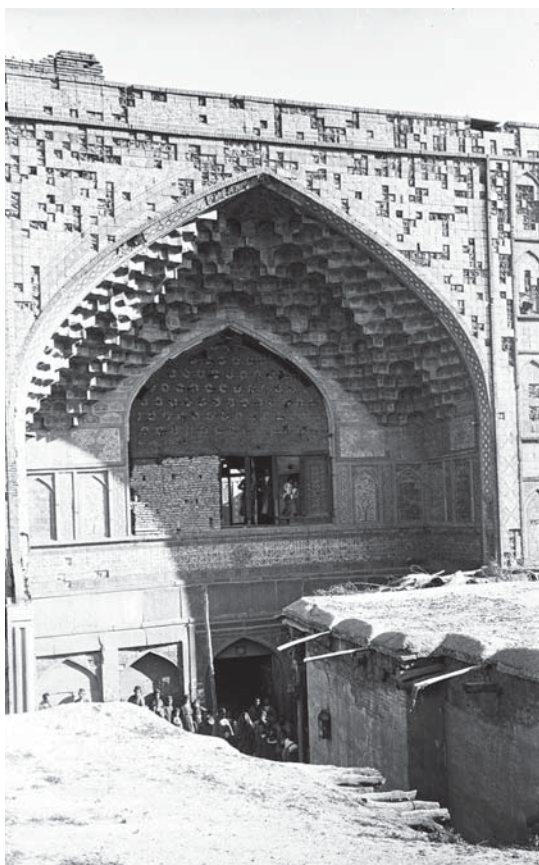
۱. مرمت‌های پس از زلزله ۱۲۳۹ ق. که به اهتمام لطفعلی‌خان تاجر شیرازی در ۱۲۴۹ ق صورت پذیرفته است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ۲: ۱۲۲۱). بر نمای غربی مدرسه از جانب حیاط این تاریخ نوشته شده است. همچنین بر کتیبه‌های قاب‌بندی تزئینی سردر نیز تاریخ این مرمت‌ها دیده می‌شود. ۳. کاتب کتیبه‌های این دوره از تعمیرات شخصی موسوم به «محمدحسین‌الآتشی» بوده است (تصویر ۳).

۲. مرمت‌های پس از زلزله ۱۲۶۹ ق. بانی این مرمت‌ها حاج میرزا علی‌اکبرخان قوام‌الملک شیرازی است، اما برای آن تاریخ‌هایی متعدد عنوان کرده‌اند: از جمله صاحب فارسنامه ناصری مرمت مدرسه خان را پس از دومین زلزله ویرانگر شیراز در سال‌های ۱۲۷۳ و ۱۲۷۴ ق (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ۲: ۱۲۲۱) و فرصت‌الدوله آن را حدود ۱۲۸۰ ق ذکر کرده است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۲: ۸۱۷). در آثار تاریخی شیراز و دانشنامه آثار تاریخی فارس نیز این تعمیرات در خلال سال‌های ۱۲۷۳ تا ۱۲۸۵ ق عنوان شده است (کریمی، ۱۳۴۴: ۵۳؛ کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۳۴۶).

خوشنویسی این کتیبه آمده است «طوری منظم نوشته شده که تمام اول و آخر لام الف‌لام‌ها به هم پیوسته و منظره‌ای بس بدیع بدان داده است» (امداد، ۱۳۴۰: ۱۴۹). «کتیبه‌نگاری الوان» نیز اصطلاح و تعریفی است که پیش از این در معرفی ویژگی‌های ظاهری کتیبه امامزاده زیدبازار تهران به‌کار رفته است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۵۰-۵۳). این کتیبه ظاهراً تنها نمونه معرفی شده از کتیبه‌نگاری الوان تا پیش از این مقاله بوده است.

مرمت‌های مدرسه خان

مدرسه خان از زمان ساخت تاکنون بارها آسیب دیده است. نخستین سلسله از این آسیب‌ها را ژان تونو، سیاح فرانسوی، در فاصله‌ای حدود پنجاه سال بعد از تاریخ ساخت مدرسه خان گزارش کرده است. او، که در دوران سلطنت شاه‌عباس دوم شیراز را دیده، از ویرانی مناره‌های مدرسه و بازار اطراف آن به‌واسطه آتش‌سوزی‌های پیاپی سخن گفته است (خوب‌نظر، ۱۳۸۰: ۹۲۹). غیر از گذر ایام و فرسودگی تدریجی بنا، دو زلزله ویرانگر شیراز در سال‌های ۱۲۳۹ و ۱۲۶۹ ق نیز از مهم‌ترین علل خرابی مدرسه در دوره قاجار بوده است. همچنین، چون این مدرسه همراه با عمارت دیوان‌خانه، ارگ کریم‌خانی و مسجد وکیل در تهاجم‌ها و آشوب‌ها و درگیری‌های شهری جزو اصلی‌ترین سنگرهای دفاعی طرفین نزاع محسوب می‌شده است، واردشدن

تصویر ۲. بخشی از نمای سردر مدرسه خان در دوره قاجار. عکاس نامعلوم، مأخذ: نگارنده

با توجه به شواهد تاریخی، طهماسب میرزا مؤیدالدوله در دو نوبت به حکمرانی فارس رسیده است. نخستین دوره حکومت او در فاصله میان ۱۲۶۹ تا ۱۲۷۵ ق بوده است و بر طبق گزارش میرزا حسن حسینی فسایی مرمت‌های مدرسه خان - پس از دومین زلزله ویرانگر فارس در ۱۲۶۹ ق - در اواخر این دوره صورت پذیرفته است. اما، با استناد به کتیبه‌های مربوط، تعمیرات مدرسه در این دوره میان سال‌های ۱۲۷۶ تا ۱۲۷۹ ق انجام شده و گفته فرصت‌الدوله در این باره صحیح‌تر است. این دوره مصادف با دومین نوبت حکومت مؤیدالدوله بر فارس بوده است و احتمالاً اشتباه صاحب فارسنامه ناصری هم از اختلاط نوبت‌های متوالی حکومت مؤیدالدوله بر فارس پیش آمده است.^۱ به هر صورت، کتیبه‌های تاریخ‌دار و موجود این سلسله از تعمیرات عبارت است از:

الف. کتیبه ایوان شمالی: ۱۲۷۶ ق.

ب. کتیبه ایوان شرقی: ۱۲۷۸ ق.

پ. کتیبه ایوان جنوبی: ۱۲۷۸ ق.

ت. کتیبه پیشانی سردر: ۱۲۷۸ ق.

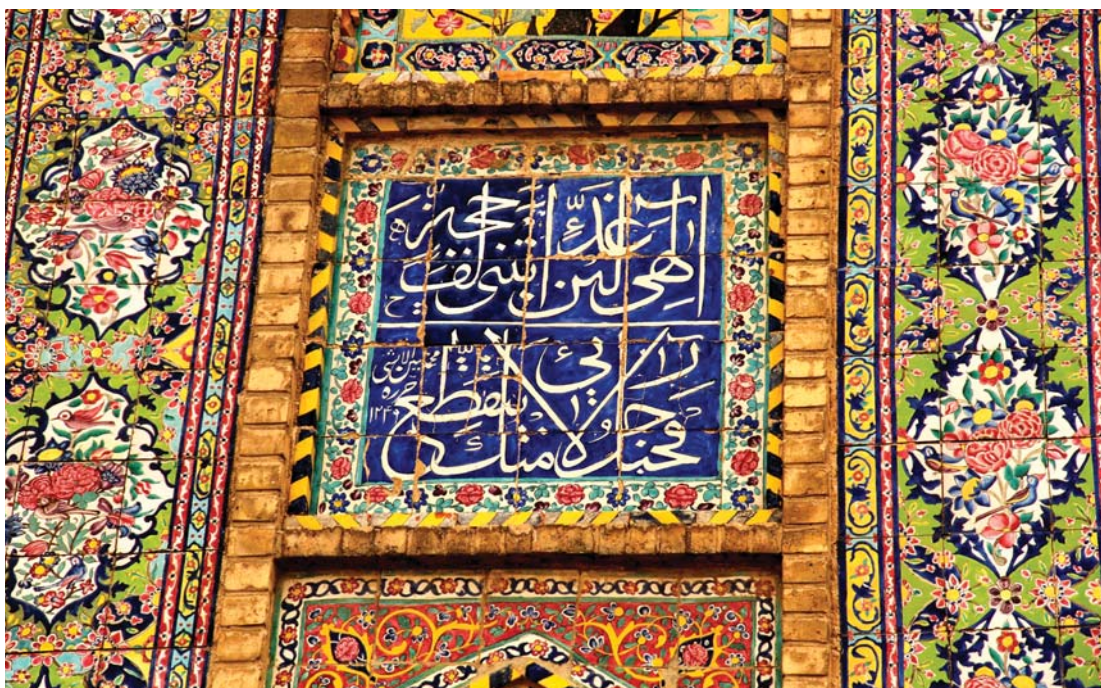
ج. کتیبه کمرکش سردر: ۱۲۷۹ ق.

۳. مرمت‌های ۱۳۳۷-۱۳۳۹ شمسی. مرحوم علی سامی، مسئول وقت اداره باستان‌شناسی، شخصا عهده‌دار این مرمت‌ها بوده است.^۲

۴. مرمت‌های ۱۳۴۴-۱۳۴۵ شمسی. این مرمت‌ها را نیز اداره باستان‌شناسی در ادامه اقدامات مرمتی خود نظارت کرده است (سامی، ۱۳۶۳: ۵۸۸).

۱. دومین نوبت حکمرانی مؤیدالدوله در فارس از اوایل ۱۲۷۷ تا اواخر شوال ۱۲۷۹ ق ادامه یافته است. او کمتر از پنج ماه پس از تاریخ مندرج بر کتیبه سردر مدرسه خان از حکمرانی فارس عزل شده است (نک: حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ۱: ۸۲۳-۸۲۵).

۲. او در این باره آورده است: «در سال ۱۳۳۶ که اداره باستان‌شناسی در شیراز تأسیس شد ... برنامه‌ای جهت تعمیرات اساسی مدرسه و کاشی‌کاری آن تنظیم و به‌موقع اجرا گذارده شد. در سال‌های ۱۳۳۷-۱۳۳۹ به تناسب بودجه محدودی که در اختیار داشت نسبت به ترمیم کاشی‌کاری نماهای غربی و نیمی از نمای شمالی و جنوبی مدرسه و تعمیر اتاق‌های فوقانی و کاشتن درخت‌های نارنج اقداماتی معمول داشت، و با کمک ارزنده علامه فقیه صدرالدین محلاتی، استاد پیشین دانشکده ادبیات و علوم دانشگاه شیراز، کتیبه‌های پیشانی نماهای مدرسه که به‌کلی از بین رفته بود، تهیه و به وسیله خطاط زبردست شادروان بزرگ نسابه نوشته شد و در کارگاه کاشی‌ساز زبردست و بصیر شادروان کریم فغفوری کاشی آن تهیه و نصب گردید» (سامی، ۱۳۶۳: ۵۸۸).

تصویر ۳. یکی از کتیبه‌های قاب‌بندی سردر مدرسه خان با رقم «حرره محمدحسین الآتشی، ۱۲۴۹ (ق)». عکس از نگارنده، ۱۳۸۸.

تصویر ۴. برداشتن قسمتی از کاشی‌های کتیبه سردر مدرسه خان در سال ۱۳۶۷ و نصب مجدد آنها پس از جازنی و زیرسازی با استفاده از تورفلزی و سیمان زبره، مأخذ: کمالی پور، ۱۳۶۷.

بوده است. این گزارش و مشاهدات عینی نشان می‌دهد که کسری کاشی‌ها نیز بیشتر از ردیف کاشی حاشیه در طرفین کتیبه بوده است. از این نظر در بافت کلی و رنگارنگ محدوده نوشتار و خصوصاً متن کتیبه - جز در بازسازی و بازنویسی چند کاشی مختصر - اقدام مرمتی چندانی صورت نپذیرفته و اصل مرمت‌ها به برداشتن کاشی‌ها و مقاوم‌سازی سطح زیرین آن معطوف شده است.

طرح کاشی‌های جایگزین در حاشیه از نظر نقش با نمونه اصلی مشابه است، اما در رنگ‌بندی زمینه تا اندازه‌ای متفاوت شده است. چیدمان مجدد این کاشی‌ها را نیز با درآمیزی کاشی‌های قدیمی و جدید پیاده کرده‌اند. نقش و رنگ زمینه کاشی‌های مرمتی در محدوده نوشتار نیز تا اندازه‌ای نسبت به اصل آن متفاوت است، همان‌طور که عیار قلم در بازنویسی مختصر عبارات افتاده این کتیبه چنین است. در این تعمیرات تقریباً ده تا پانزده کاشی از محدوده نوشتار تعویض و بازنویسی شده که بخش اصلی آن شامل عبارت «الاعتساف الرکن الرکن» می‌شود. همچنین در تعویض یک کاشی دیگر حرف «م» از واژه «حکام» به «ر» تغییر یافته است. وضع کلی کتیبه در حال حاضر - جز پدیدگی و شکستگی مختصر لبه چند کاشی - سالم به نظر می‌رسد.

متن کتیبه سردر مدرسه خان

الحمد لله الذي منه الابتداء واليه الانتهاء، والسلام والصلوة على خاتم الانبيا محمد المصطفى وآله الاصفيا، سيما على المرتضى، وزيره / وصيه الكامل الاكرم ووليه العامل الاعلم و زوج بنته الناصر العالم الاقدم و باب مدارس حقايقه الاعظم، ثاني اصحاب الكسا. اما بعد، قد وفق للامر الجزيل في زمن السلطان الجليل، صاحب مجد العز و السرير و الاكليل، السلطان بن السلطان الاجل، ناصر الدين شاه قاجار - ادام الله له الاقبال و ابقاه بالاعزاز و الاجلال - حين ولاية اعدل الحكام نار الاحكام، طهماسب ميرزا الملقب بمؤيد الدوله، بتجديد المدرسه الابدية القديمة و بناء الابنيه القويمه، الناشر الصحايف العدل و

۵. مرمت‌های ۱۳۵۴ شمسی. در پایان کتیبه پیشنهادی طراز بالایی ضلع شرقی مدرسه خان تاریخ ۱۳۵۴ شمسی و ۱۳۹۶ قمری را درج کرده‌اند.

۶. مرمت‌های ۱۳۶۷-۱۳۶۹ شمسی زیر نظر سازمان میراث فرهنگی استان فارس.

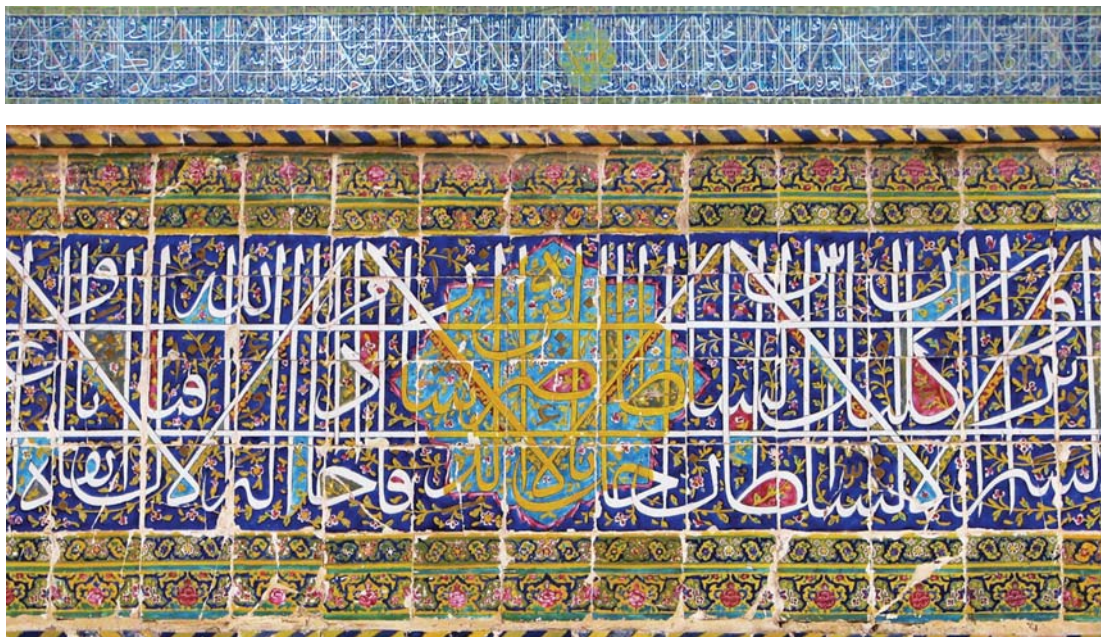
۷. مرمت‌های ۱۳۷۷-۱۳۷۸ شمسی. کتیبه‌ای با تاریخ ۱۳۷۸ شمسی و ۱۴۲۰ قمری با رقم محمد نعمتی و کاشی‌سازی تیرانداز در ضلع شرقی مدرسه مؤید این بخش از مرمت‌هاست.

مرمت کتیبه سردر مدرسه خان

همان‌طور که پیش از این نیز آمد، کتیبه سردر مدرسه خان گزارش اقدامات ساختمانی و مرمتی حاج میرزا علی اکبرخان قوام‌الملک در دوران ایالت طهماسب میرزا مؤیدالدوله بر این بناست. این مرمت‌ها را می‌توان بنیادی‌ترین تعمیرات مدرسه در دوره قاجار، حتی پس از آن، دانست. با این حال، همین کتیبه در سال ۱۳۶۷ شمسی ضمن اقدامات مرمتی سازمان میراث فرهنگی فارس بار دیگر زیرسازی و ترمیم شده است. بر اساس پرونده مدرسه در مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی فارس اقدامات مرمتی کتیبه سردر در این سال به شرح زیر بوده است:

۱. تهیه و برداشت طرح از وضع موجود کاشی‌ها؛
۲. برداشتن کاشی‌های طبله کرده و در حال ریزش؛
۳. ساختن کاشی‌های کسری برابر طرح اصلی؛
۴. جازنی پشت کار تا دستیابی به سطح مقاوم دیوار و اجرای سفت‌کاری؛
۵. نصب مجدد کاشی‌ها در محل اصلی خود با استفاده از تور فلزی و سیمان زبره به مساحت ده متر مربع (تصویر ۴).

مطابق آنچه از متن این گزارش و تصاویر آن برمی‌آید، برداشت اصلی کاشی‌های طبله‌کرده و مقاوم‌سازی دیوار زیرین کتیبه سردر مختص ضلع میانی یا بخش دوم کتیبه

تصویر ۵. بخش میانی کتیبه سردر مدرسه خان، نام ناصرالدین شاه قاجار با رنگی متفاوت در درون شمسه متمایز شده است. عکس از نگارنده، ۱۳۸۸.

از کاشی نخست محدوده نوشتار کتیبه و حاشیه پایین با یک کاشی کامل تأمین شده است. عرض محدوده اصلی نوشتار نیز ۷۰ سانتی‌متر است. کتیبه سردر مدرسه خان سه‌بخشی است و مجموعاً ۱۸/۷۰ متر درازا دارد (بخش اول (جبهه جنوبی): ۳/۱۰ متر، بخش میانی (جبهه شرقی): ۱۲/۴۰ متر، بخش سوم (جبهه شمالی): ۳/۲۰ متر). محل نصب کتیبه نیز - با احتساب عرض کتیبه - ۷/۲۰ متر از کف ارتفاع دارد. سراسر زمینه کتیبه سردر مدرسه خان را بندی طوماری و پیچان با گل‌های ختایی ریز پوشانده است. گل‌ها سفید و قرمز نقاشی شده‌اند، اما برگ‌ها و ساقه‌ها زرد رنگ است. عبارت کتیبه با قلم ثلث سفید بر زمینه لاجورد و روی نقش پیاده شده است. اعراب و اعلام و نقطه‌گذاری‌ها نیز جملگی اخرازی رنگ است. دو کشیده معکوس سراسری کرسی‌های

الانصاف و الكاسر الاجنحة الجور و الاعتساف، الركن الرکین الاعظم، مقرب الخاقان، الامیر تومان الافخم، الحاج الاکرم، الحاج قوام الملک - لا زال دوام عزته و قوام شوکتہ - فی شهر جمادی الاخر من سنة ۱۲۷۹. کتبه الداعی الدولة القاهرة، عبدالله، غفر له ۱.

ویژگی‌های ظاهری کتیبه سردر مدرسه خان کتیبه سردر مدرسه خان ۱۲۰ سانتی‌متر پهنا دارد و شامل نوار جوک‌کشی، حاشیه تزئینی و محدوده نوشتار است. جوک‌کشی با ضخامت تقریبی پنج سانتی‌متر و ترتیب متناوب آجرهای لعاب‌دار زرد و لاجورد، همراه با حاشیه‌ای تزئینی به ضلع ۲۰ سانتی‌متر هریک از طرفین بالا و پایین کتیبه را پوشانده است. حاشیه بالا با یک نیم‌کاشی و رنگ آمیزی نیمی

تصویر ۶. بخشی از صدر فرمان رستم بیگ آق قویونلو بر سندی درباره‌ی واگذاری بخشی از اراضی اصفهان، اراک و فیروزآباد به صورت اقطاع، با عبارت «هو السلطان له الحمد و علیه التکا»: تاریخ سند ۹۰۲ ق، ماخذ: سازمان اسناد و کتابخانه ملی (بخش اسناد).

۱. متن کتیبه سردر مدرسه خان برای نخستین بار است که خوانده می‌شود. در بازخوانی متن کتیبه از همکاری آقای عمادالدین شیخ حکمایی به‌رمند بوده‌ام و از ایشان سپاسگزارم.

تصویر ۷. قسمت آغازین (جبهه جنوبی) کتیبه الوان سردر مدرسه خان. عکس از نگارنده، ۱۳۸۸.

کاشی هفت‌رنگ نیز تائیدهای منظور شده است. این قاعده تنوع و جزئیات بسیاری دارد که از جمله آنها پرکردن فضای بسته چشمه برخی حروف مانند «ص» با رنگی متمایز از رنگ زمینه کتیبه بوده است. این نکته لااقل از دوران تیموری در برخی کتیبه‌های کاشی معرق اعمال شده است و ظاهراً اقتباسی از شیوه کتاب‌آرایی در نسخه‌های خطی، خصوصاً مصاحف، بوده است (تصویر ۶). مطابق نمونه‌های موجود پوشش چشمه حروف در این کتیبه‌ها صرفاً به یک رنگ محدود شده است، اما در نمونه‌های مشابه با شیوه هفت‌رنگ ممکن است این فواصل در یک کتیبه با دو یا سه رنگ متنوع پوشیده شده باشد. این موضوع عموماً در کتیبه‌نگاری دوران قاجار قابل مشاهده است.

در کتیبه سردر مدرسه خان به‌طور متناوب از رنگ‌های لاجوردی، اخراپی، آبی فیروزه‌ای، زرد، سبز و قرمز استفاده شده است. کاربرد این رنگ‌ها در کتیبه‌های کاشی هفت‌رنگ بسیار معمول و متداول است، منتها شیوه استفاده از آنها در این کتیبه نمونه‌ای بدیع از کتیبه‌نگاری در دوران قاجار را پدید آورده است، به‌طوری که غیر از فضای بسته چشمه حروف متعارف مانند «ص»، «و»، و «ق» فضاهای تهی حاصل از تقاطع حروف، همین‌طور سطوح فرضی پیش‌آمده از تلاقی حروف و خطوط نقوش زمینه کتیبه، نیز رنگ شده است و حتی برای سطوح جانبی برخی حروف مانند «لا»های مورب و متوالی ترکیب از سایه‌های رنگی استفاده شده است (تصویرهای ۵ و ۷).

این اوصاف در سراسر این کتیبه قابل مشاهده است، اما نسبت آن یکنواخت نیست. به‌نظر می‌رسد موفق‌ترین قسمت از ترکیب رنگی و الوان‌نگاری در قسمت جنوبی این کتیبه اجرا شده است. ترکیب منسجم و نسبتاً خلوت نوشتار همراه با پراکندگی سنجیده لکه‌های رنگی از علل اصلی این موضوع در این بخش از کتیبه بوده است. ضلع جنوبی بخش آغازین کتیبه سردر مدرسه خان است و احتمالاً در اجرای آن دقت و حوصله بیشتری صرف شده است. با این حال، ادامه کتیبه،

ترکیب را مشخص می‌کند. این کشیده‌ها از واژگان پایانی «علی» و «مرتضی» و «جمادی» و «ثانی» امتداد یافته و گاه بر هم لغزیده و همسو شده است. قلم ثلث کتیبه سردر مدرسه خان متابع شیوه مرسوم ثلث‌نویسی در کتیبه‌نگاری در دوره قاجار است. خط و ترکیب آن نیز شایان توجه است، اما آنچه این نگارش را ممتاز می‌کند سلیقه خوشنویس در استفاده از «لا»های عبارت نوشتار و تدوین متوالی و نسبتاً متقارن آنها در سراسر ترکیب است. در جای‌جای کتیبه «لا»های ملفوف یا مورب از طره به یکدیگر نزدیک شده است و متصل به هم در نظر می‌آید؛ البته گاه «الف»های سایر کلمات نیز در این حسن ترکیب نقش پذیرفته‌اند. چنین شکلی از نوشتار ضرب‌آهنگی متوالی را در ترکیب پدید آورده است. مجموعاً از ۲۳ «لا» در این تدوین استفاده شده، هرچند در مواردی نیز - از جمله بخش آغازین کتیبه - نظم آن به هم خورده است. درست در میانه کتیبه شمس‌ای هشت‌وجهی با زمینه فیروزه‌ای و دورگیری سرخ قرار گرفته است که نام ناصرالدین‌شاه در آن افتاده است. این بخش از کتیبه با رنگی متمایل به زرد از دیگر نوشتار متمایز و مشخص شده است (تصویر ۵).

کتیبه‌نگاری الوان

سابقه استفاده گسترده از کتیبه‌های کاشی در تزئینات معماری اسلامی به اوایل سده هشتم هجری می‌رسد. این نوع از کتیبه‌ها، که به شیوه معرق ساخته شده‌اند، از نظر بصری بخشی از پوشش گسترده تزئینات رنگی رایج در بناهای ایلخانی محسوب می‌شوند و تدریجاً تا دوران تیموری قوام و قاعده یافته‌اند. در این کتیبه‌ها معمولاً از چند رنگ محدود برای تمایز زمینه و خط و احیاناً نقش‌مایه‌های تزئینی استفاده شده است؛ مثلاً ممکن است، در تهیه یک کتیبه از رنگ لاجورد، برای پوشش زمینه از رنگ سفید برای کتابت متن و از رنگ اخراپی برای ترسیم نقوش استفاده شده باشد. فارغ از فن و شیوه اجرا، همین مسئله در کتیبه‌های

تصویر ۸. بخشی از کتیبه الوان امامزاده زید در بازار تهران. مأخذ: مکی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۵۱.

این کتیبه هرچه باشد، چه پیش از کتیبه الوان سردر مدرسه خان و چه همزمان آن، می‌توان نکاتی را از مطابقت ظاهری این دو کتیبه تشخیص داد: اول اینکه خط و ترکیب کتیبه سردر مدرسه خان نسبت به کتیبه گنبدخانه امامزاده زید از استحکام و انسجام بیشتری برخوردار است؛ دوم اینکه تنوع و پراکندگی لکه‌های رنگی، دقت در رنگ‌گذاری، و انتخاب محدوده‌های رنگی در این کتیبه نسبت به دیگری بسیار سنجیده استفاده شده است. با این حساب، کتیبه سردر مدرسه خان نمونه شاخص‌تری از کتیبه‌نگاری الوان با تعاریف بالا خواهد بود. قطعاً معرفی دیگر نمونه‌های احتمالی از این نوع کتیبه‌نگاری می‌تواند دامنه تحقیقات در این باره را گسترش دهد. با این حال، به نظر نمی‌رسد این ابداع در دوران قاجار با استقبال چندانی مواجه شده باشد.

با آنکه ظاهری منظم یافته، ساختار ترکیبی فشرده‌تری دارد و، هرچند پردازش رنگی آن را دامنه داده‌اند، کمتر جلوه‌ای چون آغاز کتیبه پیدا کرده است.

نمونه دیگری از کتیبه‌نگاری الوان در امامزاده زید بازار تهران نیز دیده شده است. کتیبه الوان امامزاده زید - همانند کتیبه سردر مدرسه خان - به قلم ثلث سفید بر زمینه لاجورد نوشته شده است، منتها در چهار سوی اتاق زیر گنبد قرار گرفته است (تصویر ۸). گنبدخانه این امامزاده از ابنیه منتسب به فتحعلی‌شاه است، اما صحن و حجره‌ها را در دوران ناصرالدین‌شاه میان سال‌های ۱۲۹۷-۱۳۰۱ ق ساخته‌اند (حاجی‌قاسمی، ۱۳۷۷: ۱۴۰). هرچند در پایان این کتیبه بر نام فتحعلی‌شاه و آصف‌الدوله و تاریخ ۱۲۴۵ ق تأکید کرده‌اند، احتمالی نیز وجود دارد که کتیبه الوان این گنبدخانه از جمله اقدامات عهد ناصرالدین‌شاه باشد. ۱ به هر حال، قدمت

نتیجه

محتوا و تاریخ کتیبه سردر مدرسه خان نشان می‌دهد که مهم‌ترین سلسله از تعمیرات این مدرسه در دوره قاجار در دومین نوبت حکومت طهماسب‌میرزا مؤیدالدوله بر فارس و به‌همت میرزا علی‌اکبرخان قوام‌الملک انجام پذیرفته است. با توجه به شواهد موجود، این تعمیرات تقریباً تمام محوطه مدرسه را شامل شده است و دست‌کم از ۱۲۷۶ تا ۱۲۷۹ ق طول کشیده است؛ از همین رو، در این کتیبه از این تعمیرات با عنوان «تجدید مدرسه» یاد شده است. به احتمال قوی، ویرانی مدرسه خان در زلزله سال ۱۲۶۹ ق علت اصلی سطح گسترده این دوره از تعمیرات بوده است.

کتیبه سردر مدرسه خان با قلم ثلث بر سطحی به طول ۱۸/۷۰ متر نوشته شده است. تکنیک اجرای این کتیبه کاشی هفت‌رنگ بوده است و در آن از رنگ‌های لاجوردی، اخراپی، آبی فیروزه‌ای، زرد، سبز و قرمز استفاده شده است. ویژگی خاص کتیبه سردر مدرسه خان شیوه نامتعارف استفاده از رنگ در سطوح مختلف کتیبه است و علت آن با امکانات فنی کاشی هفت‌رنگ، تفنن‌های رایج در هنر دوره قاجار، و جسارت و خلاقیت و آزمون و خطای هنرمند قابل توجیه است. در این شیوه - برخلاف معمول آداب

کتیبه‌نگاری - برای تزئین برخی حروف از سایه‌های رنگی استفاده شده است و بخشی از فضاهاى حاصل از تقاطع حروف و نقوش رنگ شده است.

این کتیبه را خوشنویسی ناشناخته با نام «عبدالله» رقم زده است. شاید دیگر کتیبه‌های این دوره از تعمیرات مدرسه را نیز همو نوشته باشد. او در کتیبه‌نگاری قلمی نسبتاً خوش داشته و سلیقه‌اش در ترکیب ستودنی است. با این حال، شیوه نقاشی و آرایش کتیبه سردر مدرسه خان را احتمالاً کاشی‌ساز کتیبه بر عهده داشته است؛ و البته محتمل است خوشنویس و کاشی‌ساز این کتیبه غیر از هم نباشند.

منابع و مأخذ

- آصف، محمد هاشم (رستم‌الحکما). ۱۳۵۲. *رستم‌التواریخ*. به اهتمام محمد مشیری. تهران: امیرکبیر.
- افسر، کرامت‌الله. ۱۳۵۳. *تاریخ بافت قدیمی شیراز*. تهران: انجمن آثار ملی.
- امداد، حسن. ۱۳۴۰. *شیراز در گذشته و حال*. شیراز: اتحادیه مطبوعاتی فارس.
- بهروزی، علی‌نقی. ۱۳۴۹. بناهای تاریخی و آثار جلگه شیراز. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۷۷. *گنجنامه (فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران)*. دفتر سوم: بناهای مذهبی تهران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. ۱۳۸۲. *فارسنامه ناصری*. تصحیح منصور رستگار فسایی. ج۲. تهران: امیرکبیر.
- خوب نظر، حسن. ۱۳۸۰. *تاریخ شیراز*. به کوشش جعفر موید شیرازی. تهران: سخن.
- سامی، علی. ۱۳۶۳. *شیراز شهر جاویدان*. شیراز: نوید شیراز.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر. ۱۳۷۷. *آثار عجم*. به تصحیح منصور رستگار فسایی. ج۲. تهران: امیرکبیر.
- کمالی پور، محمدرحیم. ۱۳۶۷. گزارش تعمیرات مدرسه خان. ش ۱۳/۲۱/۱۸۲۵. کد: RER118. شیراز: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی فارس (منتشر نشده).
- کمالی سروستانی، کورش. ۱۳۸۴. *دانشنامه آثار تاریخی فارس*. شیراز: دانشنامه فارس.
- محمدی، علی. ۱۳۷۸. *شیراز شهر گل و بلبل*. شیراز: تخت جمشید.
- مکی‌نژاد، مهدی. ۱۳۸۵. «کتیبه‌نگاری الوان: معرفی کتیبه امامزاده زید بازار تهران». *فصلنامه گلستان هنر*، ۳: ۵۰-۵۳.

A Colourful Epigraphy: A Study of the Historical and Artistic Characteristics of the Entrance Inscription of Madrasa-e Khan

Mohammad Sadegh MirzaAbolghasemi, Assistant Professor, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Received: 2014/7/27

Accepted: 2015/3/6

Madrasa-e Khan (or Khan Theological School) is one of the few remaining Safavid buildings in Shiraz. Commissioned by ‘Allah-Verdi Khan’ in order to provide a place for Molla Sadra’s teachings, it has been time and again destroyed due to various causes and consequently renovated and restored on consecutive occasions. Haj Mirza Ali Akbar Khan Ghavam al-Molk’s attempts during 1276-1279 A.H. are considered the most important restorations the building has gone through during the Qajar period; its details has been documented in the building’s west entrance inscription. Introducing the inscription thoroughly, this study aims at investigating its historical as well as artistic aspects. It was conducted using historical-descriptive method of research based on library sources and field observations.

The entrance inscription of Madrasa-e Khan is written in Thuluth script on cuerda seca tiles. Its calligraphic composition is characterised by development of a relatively symmetrical visual atmosphere, using repetitive and successive hastae of “la” word letters. At the same time, decorating and colouring style of the inscription can be regarded as one of the most innovative examples of epigraphies used in Islamic architecture. Characterized by an unfamiliar yet deliberate use of coloured spots and shades, this style has been referred to as “colourful epigraphy” throughout this study.

Keywords: Madrasa-e Khan, Entrance Inscription, Colourful Epigraphy, Shiraz, Qajar Period